

MARIA KIELAR-TURSKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet Jagielloński
Instytut Psychologii, Akademia Ignatianum
Institute of Psychology, Jagiellonian University
Institute of Psychology, Jesuit University Ignatianum
e-mail: maria.kielar-turska@uj.edu.pl

Czy warto dzisiaj czytać dzieła klasyków?

Prezentacja autora Stefana Szumana i jego książki *Osobowość i charakter*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
Biblioteka Klasyków Psychologii. Warszawa 2014

WPROWADZENIE

Można by zapytać, czy w ogóle warto czytać. Wiek XXI to wiek ludzi piszących, tak jak lata po zrealizowaniu pomysłu Jana Gutenberga były okresem ludzi czytających. Współczesny człowiek, zachęcany do samorealizacji, rozbudzony do wyrażania siebie, chętnie używa w tym celu słowa. Niewątpliwie postęp technologiczny ułatwił sam proces pisania: można z łatwością modyfikować napisany tekst, nadawać mu dowolną strukturę, wybierać krótkie zdania, liczyć na automatyczną poprawę pisowni itp. Piszą zatem wszyscy na różnych forach internetowych, piszą do czasopism, piszą książki. Warto zauważyć, że w większości są to teksty służące prezentacji samego autora.

A jeśli czytać, to jakie teksty? Edward Hall (1984) zaproponował podział tekstów na te o niskim, i te o wysokim kontekście. Teksty o niskim kontekście to takie, które mieszczą w sobie całą informację; czytelnik nie musi trudzić się i wychodzić poza tekst, by odczytać informację. Przykładem takich tekstów mogą być notatki prasowe, wpisy na blogach. Podawane w takich tekstach informacje są jednoznaczne.

Teksty o wysokim kontekście wywołują z kolei rozmaite skojarzenia z informacjami zawartymi w tekście, aktualizują to, co mamy

w naszej reprezentacji poznawczej; jak powiedzieliby kognywiści – aktualizują ramy związane z danym tematem. Wysokim kontekstem charakteryzują się teksty filozoficzne, psychologiczne, literackie; to one dzięki aktualizowaniu naszych ram poznawczych skłaniają do dyskusji. Warto zatem czytać teksty o wysokim kontekście.

Przy czytaniu tekstów, jak zauważają Robert A. de Beaugrande i Wolfgang W. Dressler (1990), zachodzi jedna z wielu rodzajów relacji między wiedzą zawartą w tekście a wiedzą czytelnika, mianowicie odbiorca może uznać dominującą rolę wiedzy tekstowej, zwłaszcza gdy jest ona zgodna z wiedzą przez niego posiadaną; może modyfikować wiedzę tekstową, dopasowując ją do posiadanej lub przyjmując niektóre elementy wiedzy tekstowej i wiążąc je z wiedzą posiadaną; może także odrzucić wiedzę tekstową.

Czytanie dzieł klasyków ma szczególne znaczenie. Dzieła naukowe, podobnie jak utwory literackie, stanowią międzypokoleniowy łącznik. Młode pokolenia, czytając dzieła klasyków, wchodzą w dyskurs zarówno z autorami tych dzieł, jak i osobami z poprzednich pokoleń. Dzieła klasyków pozwalają ponadto na diachroniczne ujmowanie badanych problemów, na poznanie perspektyw, z jakich rozważano je w różnych okresach historycznych,

jakimi metodami prowadzono badania i w jakim stopniu badany problem został wyjaśniony. Wyrażone w tekstach przemyślenia autora często stanowią inspirację do modyfikowania dotychczasowej wiedzy odbiorcy i skłaniają do poszukiwań; przyczyniają się do zmiany w sposobie rozumienia świata, w tym także w sposobie widzenia i wyjaśniania człowieka.

Historia myśli psychologicznej jest zapisem pojawiania się różnych idei i momentów zwrotnych w ujmowaniu człowieka i wyjaśnianiu jego zachowań. Zaznaczają się wyraźnie dwa tory w tej historii: (1) szczegółowe i wnikliwe badania eksperymentalne, sprawdzające szczegółowe i precyzyjnie wyrażone wyniki, (2) próby całościowego ujmowania i wyjaśniania człowieka. O ile ten pierwszy tor zaznacza się wyraźnie i przynosi wymierne rezultaty, o tyle w zakresie drugiego odczuwa się ciągły niedostatek holistycznego opisanie i wyjaśnienia zachowania człowieka. Wydaje się, że z taką próbą całościowego opisanie i wyjaśnienia psychologicznego funkcjonowania człowieka mamy do czynienia w przypadku książki Szumana *Osobowość i charakter*.

PORTRET AUTORA – STEFANA SZUMANA

Najczęściej publikowane zdjęcie Stefana Szumana przedstawia go w postawie myśliciela z fajką. Taką postawę na fotografiach przyjmowali często inni współcześni Szumani – uczeni, jak na przykład wielki szwajcarski psycholog, Jean Piaget, którego Szuman poznał w czasie swej naukowej podróży na zachód Europy.

Od 1928 roku Stefan Szuman osiadł w Krakowie, obejmując na Uniwersytecie Jagiellońskim Katedrę Psychologii Pedagogicznej. W latach 60. XX wieku można było spotkać profesora Szumana idącego ze swoją żoną Zofią ulicą Manifestu Lipcowego (dziś: Piłsudskiego). Profesor „niskiego wzrostu, pyknicznej budowy, z twarzą artysty” (z relacji W. Szewczuka), w brązowej budrysówce za-

pinanej na drewniane kołki (takie kurtki noszono w latach 60.), z laską, a obok niego fili-granowa pani z aureolą jasnych włosów – pani Zofia. Na rogu ulicy Manifestu Lipcowego był bar zwany „Barcelona”, gdzie Profesor wstępował na piwo. Ale baru już nie ma. Przy ulicy Straszewskiego była restauracja NOT-u, gdzie profesor chodził na obiady. Ale restauracji też już nie ma. Nie ma także kina Sztuka, gdzie wyświetlano filmy studyjne, na które profesor lubił chodzić; oglądał je, siedząc zawsze w pierwszym rzędzie. Szuman lubił chodzić do kina i chętnie rozmawiał na temat wartości artystycznych dzieł filmowych.

Odkąd pojawił się w Krakowie, Szuman stał się postacią znaną. Prowadził dyskusje z filozofem Romanem Ingardenem, pedagogiem Zygmuntem Mysłakowskim, współpracował z biologami: Stanisławem Skowronem, Romanem Wojtusiąkiem, Jerzym Kreinerem, prowadził konsultacje z językoznawcami: Stanisławem Jodłowskim, Zenonem Klemensiewiczem, Tadeuszem Milewskim, Romanem Stopą, literaturoznawcą: Stanisławem Pigo-niem oraz psychiatrą: Eugeniuszem Brzezi-ckim, dyskutował o sztuce i wychowaniu estetycznym ze Stefanią Łobaczewską, eksperymentował nad stanami świadomości z Witkacym, tworzył kabaret Różowa Kukułka z Janem Pugetem.

Szuman był wielostronnie wykształconym człowiekiem, a wiedzę z każdej ze studiowanych dziedzin wykorzystywał w swych pracach o rozwoju człowieka. Szuman miał wykształcenie medyczne (studia medyczne i doktorat w Monachium), psychologiczne (doktorat i habilitacja u prof. Stefana Błachowskiego w Poznaniu) oraz artystyczne (Szkoła Sztuk Zdobniczych w Poznaniu). W każdym z tych trzech zakresów prowadził badania naukowe i przygotowywał publikacje, a także pracował jako praktyk. Twórczość naukowa Stefana Szumana, utrwalona w ponad 200 pracach (podręcznikach, monografiach, artykułach), jest zróżnicowana tematycznie.

Studia medyczne stanowiły ważną podstawę do opracowania wielu publikacji, w których zwracał uwagę na biologiczne aspekty rozwoju człowieka. W przygotowanej współ-

nie z biologiem, S. Skowronem, pracy *Organizm a życie psychiczne* (1934) zostały przedstawione biologiczne podstawy rozwoju i funkcjonowania psychiki. Nawiązywał w niej Szuman do fizjologicznej koncepcji Pawłowa, mało jeszcze wówczas w Polsce znanej. Do tezy Pawłowa o adaptacyjnej funkcji odruchowych reakcji organizmów zwierzęcych na świat zewnętrzny nawiązywał Szuman także w pracy *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka* (1955). Przedstawił w niej poglądy na aktywność adaptacyjną człowieka, która prowadzi do przekształcania zewnętrznego otoczenia lub samego siebie, wywołując skutki o charakterze zewnętrznym i wewnętrznym. Opisał również fazy aktu działania: od spostrzeżenia sytuacji przez działanie o charakterze propulsywnym (ku obiektowi) lub repulsywnym (od obiektu) do uchwycenia problemu.

Swoją wiedzę medyczną wykorzystywał także praktycznie, pełniąc funkcję lekarza wojskowego w czasie I wojny światowej, opatrząc rannych partyzantów podczas II wojny światowej. Pełnił ponadto funkcję wizytatora szkolnego do spraw higieny.

Studia psychologiczne przyniosły z kolei badania nad różnymi funkcjami: poznawczymi (spostrzeganiem, myśleniem, uwagą, inteligencją, pytaniami, językiem), emocjonalnymi, osobowością (idealizmem młodzieńczym, wolą) oraz zagadnieniami nauczania i wychowania.

Do najbardziej znanych prac Szumana dotyczących funkcji poznawczych należą: *Geneza przedmiotu* (1932), w której przedstawił etapowo-fazowy proces rozwoju poznawczego, poczynając od pojedynczych wrażeń, a skończywszy na wyobrażeniach, akcentując przejście od monosensorycznego przez polisensoryczne do monosensorycznego wtórnego poznania; *Rozwój myślenia u dzieci w wieku szkolnym* (1938), praca ukazująca specyfikę dziecięcego myślenia oraz przedstawiająca charakterystykę czterech rodzajów myślenia służących określonym celom (porządkującym, uogólniającym, symbolicznym, kontrolującym i sprawdzającym); *O aktach i czynnościach myślenia i ich stosunku do in-*

teligencji (1931), publikacja, w której przedstawił własną koncepcję inteligencji, wyróżniając inteligencję potencjalną jako zdolność uczenia się przez inteligentne myślenie, oraz efektywną jako umiejętność sprawnego i skutecznego posługiwania się doświadczeniem przy rozwiązywaniu nowych problemów. Warto zauważyć, że Szumana ujęcie inteligencji przywodzi na myśl zaproponowane 30 lat później przez R.B. Cattella (1963) rozróżnienie na inteligencję płynną jako zdolność do uczenia się, i skryształizowaną, zależną od doświadczenia.

Jednym z zagadnień rozważanych i badanych empirycznie w ramach studiów nad osobowością był młodzieńczy idealizm, do którego opracowania zastosowano po raz pierwszy w Polsce metodę dzienników dorastających. W pracy *Psychologia młodzieńczego idealizmu* (1933) Szuman pokazał, że dorastającą młodzież cechuje skłonność do idealizowania różnych spraw, których jeszcze nie zna z własnego doświadczenia. Ideały zaś odgrywają znaczną rolę w marzeniach oraz w dążeniach i planach na przyszłość, stanowią, obok doświadczeń, wiadomości i umiejętności, ważny czynnik rozwoju człowieka; wpływają ukierunkowująco i dynamizująco na aktualną i późniejszą działalność życiową oraz pełnią ważną funkcję w kształtowaniu osobowości. Ideały stanowią zawiązki światopoglądu, który przechodzi zmiany rozwojowe: od optymistycznego odnoszenia się do przyszłości, wiary w realizację własnych marzeń (faza idealizmu antycypacyjnego) przez bunt wyrażający się w krytykowaniu, prezentowaniu postaw negatywnych (faza idealizmu kompensacyjnego) do łagodzenia wymagań wobec świata, racjonalnego rozróżniania tego, co jest, a co nie jest możliwe do zrealizowania (faza idealizmu normatywnego).

Jednym z ciekawych problemów z zakresu psychologii nauczania, jakie analizował Szuman, było zachowanie uczniów podczas egzaminu (*Badania nad wzruszeniem egzaminowym i jego wpływem na sprawność umysłową w czasie egzaminu*, 1932). Badano objawy fizjologiczne przed (puls) i po (analiza moczu) egzaminie. Okazało się, że u wszystkich ucz-

niów, bez względu na poziom przygotowania, obserwowano napięcie przed egzaminem (przyspieszony puls), a po egzaminie podwyższony poziom cukru w moczu, świadczący o wysiłku umysłowym.

Wyrazem dążenia Szumana do praktycznego zastosowania wiedzy psychologicznej było założenie poradni psychologicznej na Uniwersytecie Jagiellońskim, której pierwszym kierownikiem była Maria Einhorn-Susułowska. Idee związane z nauczaniem i wychowaniem znalazły z kolei odzwierciedlenie w pracach nad programami studiów – Szuman brał czynny udział w utworzeniu Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie (1946), która kształciła nauczycieli, i był jej pierwszym rektorem, a w 1957 roku doprowadził do powołania studiów psychologicznych na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Studia w Szkole Sztuk Zdobniczych, zainteresowanie sztuką, a także jej praktyczne uprawianie, przyczyniły się do powstania sporego dorobku naukowego z zakresu sztuki i wychowania estetycznego (ponad 80 prac). Rozważając relacje człowieka ze sztuką, Szuman charakteryzuje poszczególne elementy tej relacji, a mianowicie samo dzieło sztuki, jego twórcę (artystę), odbiorcę i proces, jaki zachodzi między nimi. Zdaniem Szumana w życiu człowieka ważną rolę odgrywają dzieła sztuki, zwłaszcza arcydzieła, w nich bowiem treść wyrażona jest trafnie i przekonująco, i dzięki temu pobudzają one odbiorcę do aktualizacji wartości, przekazują coś odkrywczego, ważnego bez względu na to, kiedy powstały, ponadto arcydzieła w zasadzie nie stają się nudne i nużące, gdy się je ogląda, czyta czy słyszy wiele razy. Dzieła sztuki, oddziałując na człowieka, uszczęśliwiają go i przeobrażają, rozwijają bowiem jego obraz świata i jego samego. Szuman opisał strukturę dzieł sztuki z kilku dziedzin, a mianowicie literatury, filmu, muzyki, malarstwa. Artyści w swoich dziełach przekazują własną wizję świata. Ich oddziaływanie na społeczeństwo jest jednak, zdaniem profesora, czymś więcej niż wychowaniem, bowiem artyści obdarzają swoich odbiorców pięknem. Odbiorcą sztuki według Szumana może być każdy: dziecko, któ-

re czeka na pokarm kultury, dorastający, który otwiera się na świat, w tym także na sztukę, a także dorosły, ponieważ możliwość doznawania i przeżywania sztuki jest powszechna. Każdego można uczynić odbiorcą sztuki, a więc uczyć go reagowania na sztukę. Umiejętność obcowania ze sztuką zdobywa się stopniowo i nie bez wysiłku. Jest to proces aktywny, wymagający czynnej postawy odbiorcy wobec dzieła sztuki.

Wiele prac Szuman poświęcił zagadnieniu wychowania przez sztukę, które obejmuje zarówno kształcenie odbiorców sztuki przez wprowadzanie w świat kultury artystycznej, jak i rozwijanie twórczej aktywności wychowanków. Ważnym elementem wychowania estetycznego jest wychowawca, który pełni funkcję doradczą i ukierunkowującą; jest mandatarium świata sztuki. Szuman wyróżnia dwa istotne momenty w wychowaniu estetycznym: udostępnianie i uprzystępnianie sztuki. Udostępnianie polega na zapewnieniu odbiorcom kontaktu z oryginałem lub choćby kopią dzieła sztuki, zakłada zapewnienie odbiorcy przebywania przez dłuższy czas w kontakcie z dziełem sztuki, a także wielokrotne powracanie do niego. Uprzystępnianie jest aktywnością wychowawczą polegającą na pośredniczeniu wychowawcy między odbiorcą a dziełem sztuki. Udostępnianie i uprzystępnianie prowadzi do upowszechniania sztuki, czyli zainteresowania sztuką i włączenia jej w życie szerokiego kręgu społeczeństwa.

Szuman uważał, że istnieje odrębny rodzaj sztuki, jakim jest sztuka dziecka, która jest zarówno naiwna, jak i prymitywna; jest wynikiem instynktownej wytwórczości (*Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*, 1927). W opinii Szumana rysunek dziecka jest przejawem dziecięcej psychiki. Zmiany rozwojowe w tym zakresie postępują w kierunku: od bazgroł, które są symbolicznymi oznacznikami wiedzy dziecka, poprzez okres idioplastyki, kiedy to dziecko przedstawia swoją wiedzę o rzeczywistości za pomocą schematów najpierw prostych, a następnie wzbogacanych o różne akcydensy, do fazy fizjoplastyki, kiedy to dziecko dąży do odwzorowywania rzeczywistości.

Szuman zajmował się sztuką także praktycznie. Eksperymentował z Witkacym nad wpływem substancji psychoaktywnych na twórczość, prowadził badania nad widzeniem meskalinowym (*Analiza formalna i psychologiczna widzeń meskalinowych*, 1930), napisał wstęp do katalogu wystawy rysunków dzieci (1959). Sam grał na skrzypcach, pisał wiersze (tom: *Drzwi uchylone* pod pseudonimem Łukasz Flis, 1933), rysował.

CO MOŻNA WYCZYTAĆ Z KSIĄŻKI *OSOBOWOŚĆ I CHARAKTER*

Książka zatytułowana *Charakterologia* została napisana przez Stefana Szumana w okresie II wojny światowej. Wówczas autor przebywał w Luborzycy, małej wiosce położonej na północ od Krakowa. Dojeżdżał do Krakowa, gdzie prowadził komplety tajnego nauczania z psychologii, a jednocześnie spisywał swoje przemyślenia psychologa na temat osobowości. Maszynopis książki został przygotowany przez asystentki Szumana i w takiej postaci był wykorzystywany na prowadzonym przez niego otwartym seminarium. Po każdym seminarium niektóre pojęcia zyskiwały nowe sformułowania i kolejne interpretacje. Szumana cechowała bowiem ogromna elastyczność myślenia i dążenie do maksymalnego zbliżenia się do istoty problemu. Seminarium z *Charakterologii* cieszyło się ogromnym powodzeniem, a poszczególne fragmenty tekstu stanowiły przedmiot żarliwych dyskusji w grupach koleżeńskich.

Nasuwa się pytanie, dlaczego w okresie tak żywego zainteresowania tą tematyką tekst nie został opublikowany?

Przeglądając dokumenty ze spuścizny po Stefanie Szumanie, natrafiłam na korespondencję z wydawnictwem Książka i Wiedza. 25 lutego 1957 roku wydawnictwo skierowało do S. Szumana list następującej treści: „Uprzejmie donosimy o decyzji wydania pracy Pana Profesora pt. *Osobowość i charakter*”. Zwracamy maszynopis z prośbą o pozyczenie uzupełnień, które nasuną się na pewno z uwagi na to, że od czasu napisania pracy do

chwili obecnej upłynęło sporo czasu. Pragniemy, aby praca ukazała się w pierwszym półroczu 1958 roku”. Profesor odpisał z podziękowaniem za zwrot maszynopisu i propozycję wydania pracy. Zauważył jednak, że opracowanie jej na nowo wymaga co najmniej 6 miesięcy, a obecnie jest zajęty kończeniem innych prac. Prosi także o podanie autora pozytywnej recenzji maszynopisu. Nie podpisuje umowy, ale gotów jest zarezerwować wydanie tej książki w wydawnictwie Książka i Wiedza.

W sprawozdaniu z pracy naukowej po II wojnie podawał, że w trakcie jej trwania napisał 3 książki, w tym „(...) *Natura, osobowość i charakter człowieka* (około 600 stron), której poszczególne rozdziały podlegają jeszcze dalszemu opracowaniu. Książka ta będzie pierwszą obszerną charakterologią w języku polskim”.

Minęło wiele lat. W tym czasie istniał projekt wydania *Charakterologii* przez Wydawnictwo Literackie; nie został on jednak zrealizowany.

W 1995 roku córka profesora, Grażyna Czyżewiczowa, wraz z Zofią Skórzyńską przygotowały tekst do druku, dokonując korekt i skrótów, usunęły powtórzenia, dokonały przesunięć w tekście, ujednoliciły terminy. Tekst pod tytułem *Natura, osobowość i charakter człowieka* został opublikowany przez wydawnictwo WAM w Krakowie w 1995 roku.

Po 70 latach od spisania przez Szumana swoich przemyśleń nad psychologicznym obrazem człowieka ukazuje się książka będąca dokładnym przedrukiem tekstu przygotowanego w formie maszynopisu przez asystentki profesora.

Lektura *Charakterologii* dzisiaj, na początku XXI wieku, nadal zaskakuje głębią przemyśleń, oryginalnością oraz aktualnością w ujmowaniu problemów psychologicznych jednostki w relacji ze społeczeństwem.

Książka składa się z pięciu części już opracowanych, i szóstej – zapowiedzianej przez autora i pozostającej w jego zamyśle. Układ treści, jak i sposób ich przedstawienia wskazują, że książka jest wynikiem przemyśleń Szumana, jego refleksji nad biologiczną i psychiczną naturą człowieka. Autor korzysta

z wiedzy zdobytej na studiach z zakresu medycyny, filozofii, psychologii; oczywiście jest to wiedza, do jakiej doprowadziły naukowe badania pierwszej połowy XX wieku. Wartość tych przemyśleń kryje się w próbie całościowego ujęcia kondycji biologiczno-psychicznej człowieka. Szuman pokazuje, że szczególne studia naukowe prowadzone z różnych perspektyw wymagają dokonania co pewien czas metaanalitycznej refleksji.

Prezentowana publikacja powstała tuż przed połową ubiegłego stulecia i stanowi swego rodzaju podsumowanie psychologicznych odkryć na zakończenie pewnego etapu rozwoju wiedzy. W drugiej połowie XX wieku zaczynał się etap następny, zapowiadający interdyscyplinarność badań naukowych, dysponujący możliwościami technologicznymi pozwalającymi na coraz bardziej pogłębione wyjaśnianie badanych zjawisk, ale także proponujący relatywizm, prawdopodobieństwo zamiast pewności, wielość perspektyw w ujmowaniu zagadnień.

Do przedstawienia rezultatów swoich przemyśleń Szuman wybrał styl eseistyczny. W prowadzonych rozważaniach dotyczących problemów psychologicznych łączył ujęcia naukowe (filozoficzne, psychologiczne) z wypowiedziami twórców kultury (literatów), zaznaczając swój subiektywny punkt widzenia. Literacka forma wyrażania przez Szumana swoich rozważań sprawia, że niektóre sformułowania wydają się właśnie tym najlepszym wyrazem pewnej myśli, jak choćby to zdanie: „[Człowiek] znajduje się w ciągłej pogoni za szczęściem, a prawie nigdy nie spoczywa w jego ramionach”.

Część pierwsza ma charakter wprowadzenia, w którym Szuman wyjaśnia znaczenie wyodrębnienia takiej części wiedzy o człowieku, którą nazywa „charakterologią”. Jest to nauka powiązana ściśle z innymi naukami humanistycznymi, takimi jak socjologia, estetyka, etyka, filozofia, religia. Jednocześnie jest nauką mającą wyraźnie zarysowany przedmiot badań, na który składają się zagadnienia życia i dążenia osobowości człowieka rozważane na tle relacji osobowości do własnego istnienia i otaczającego ją bytu. Pole se-

mantyczne nazwy proponowanej dla tej nauki wyznaczają dwie grupy terminów: (1) określające podmiot, takie jak: organizm, osoba, istota, indywiduum, (2) wskazujące na rozważane zagadnienia, a mianowicie: przystosowanie, autoregulacja, autonomia, rozwój, osobowość, charakter. Szuman dokładnie wyjaśnia znaczenia tych terminów. Warto zaznaczyć, że terminy te nadal funkcjonują w psychologii, a niektóre z nich, jak autonomia, autoregulacja, stały się często używanymi ze względu na intensywne badania w obszarach przez nie oznaczonych.

Szuman prowadzi rozważania na temat osobowości człowieka w ujęciu relacyjnym, mówiąc o osobowości ukształtowanej przez świat przyrody i przez świat kultury. Współczesna francuska filozofka, Chantal Delsol (2003), pisze o podwójnych narodzinach człowieka: narodzinach biologicznych związanych z opuszczeniem środowiska życia płodowego i narodzinach związanych z budowaniem tożsamości przez utożsamienie się z kulturą, aby wyrazić swoje człowieczeństwo. Zdaniem Szumana człowiek jest, podobnie jak zwierzęta, biologicznym organizmem, ale dzięki możliwości zapisywania doświadczeń (pamięci, językowi) i dzięki wyobraźni człowiek jest istotą, która sama siebie buduje. Człowiek nie tylko przystosowuje się do świata i świat zmienia, ale przede wszystkim bada świat, stwarza wiedzę o świecie. Widać, jak bardzo zbieżne są myśli tych uczonych, których prace dzieli pół wieku.

W części II, zatytułowanej *Natura człowieka*, Szuman rozważa zagadnienia dotyczące konstytucji cielesnej i jej związku z psychiką, kwestie temperamentu, zdolności kognitywnych oraz potrzeb i woli.

Rozważając zagadnienie osobowości, wyróżnia osobowość wrodzoną i nabytą, kształtującą się pod wpływem środowiska i pracy nad sobą. Osobowość wrodzona obejmuje wrodzone cechy, takie jak: uczuciowość, skłonności i pożądania oraz cechy kognitywne. Cechy wrodzone są mało plastyczne, proste, stałe; stanowią posąg, w który wyposaża człowieka natura. Cechy te mogą, ale nie muszą,

realizować się zależnie od wpływu środowiska i pracy jednostki nad sobą. Każdy według Szumana musi się liczyć ze swoją osobowością wrodzoną. Z dodatnich cech człowiek korzysta jak z wrodzonych zdolności, a do ujemnych musi się przystosować i właściwie nimi operować.

Analizując umysłowość jako wszelką działalność umysłu o charakterze kognitywno-orientacyjnym oraz poznawczo-zaradczym, wskazuje na jej uwarunkowania genetyczne. Tempo umysłowości jest zgodne z temperamentem, z takimi jego cechami, jak: wrażliwość, pobudliwość, zapalczliwość, rzutkość, co może wpływać na przebieg myślenia dodatnio lub ujemnie.

Wyrazem wrodzonej energii umysłowej jest uwaga; jej upośledzenie utrudnia rozwój umysłowości w ogóle, a także cierpi na tym cała osobowość. Warto zaznaczyć, że uwaga była w okresie międzywojnia przedmiotem eksperymentalnych badań Władysława Heinricha (1933). W latach 50. badania obserwacyjne nad uwagą uczniów Szuman prowadził sam, zaznaczając pragmatyczny charakter tych studiów (*O uwadze*, 1961). A w ostatnich dekadach XX wieku uwaga stała się przedmiotem licznych i intensywnie prowadzonych badań neuropsychologicznych i psychologicznych; obszar tych poszukiwań objęty jest nazwą *executive functions* i obejmuje różne okresy życia człowieka (m.in. Byczewska-Konieczny, Kielar-Turska, 2011; Gilbert, Burgess, 2008; Hughes, 2011; Jodzio, 2008; Putko, 2008).

Pamięć nie jest z kolei zdaniem Szumana cechą ważną charakterologicznie. Istnieje wrodzone uzdolnienie pamięci, ale trening ma w tym zakresie duże znaczenie.

Szuman wyróżnia trzy funkcje umysłowości: kognitywno-poznawczą służącą wytworzeniu obrazu świata, praktyczną wiążącą się ze zdobywaniem praktycznej orientacji w świecie, i adaptacyjną, służącą obmyśleniu, aktualizowaniu i stwarzaniu środków do osiągnięcia celów. Ta część rozważań pokazuje zakres zagadnień rozpatrywanych pod hasłem „umysłowość” i ich kategoryzację. Okazuje się, że wiedza na temat umysłowości w pierw-

szej połowie XX wieku była całkiem spora i usystematyzowana.

Trzecia część książki zatytułowana *Osobowość człowieka* dotyczy aktualizacji wrodzonej natury pod wpływem środowiska, zdarzeń losu oraz doświadczenia. Może to być nawykowy sposób bycia, który jest następstwem natury i przyzwyczajęń. Na tej podstawie można subiektywnie, ale na ogół trafnie, odczytać cechy danego człowieka: jego inteligencję, możliwości, braki, to, kim jest i kim może się stać.

Szuman pokazuje, jak bardzo różnią się ludzkie osobowości, jak rozmaite barwy i odcienie przyjmują poszczególne cechy. Pokazuje złożoność ludzkiej psychiki, jej wielowymiarowość, różnorodność, bogactwo jej przejawów, jej szlachetne i nieczne obrazy. A jednocześnie uwrażliwia na trudności w poznaniu i zrozumieniu człowieka na podstawie przejawów jego osobowości. Tym bardziej że, jak zaznacza, z czystym, naiwnie bezpośrednim sposobem bycia spotykamy się rzadko; zostaje zwykle przerobiony pod wpływem zaistnienia i określonych motywów.

Autor zwraca uwagę na wychowującą rolę społeczeństwa. Środowisko narzuca zapatrywania i poglądy. Zaznacza jednak także, że osobowość kształtuje się przez własne czyny jednostki: „Osobowość człowieka zostaje zbudowana przez jego uczynki”. Doświadczenie, zdaniem Szumana, nie wkracza w nas biernie; motywami czynów są potrzeby i pragnienia. Wychowanie dziecka ma wzmocnić jego dzielność, wyprowadzić je z błędnego koła subiektywnych reakcji. Znamienne jest jego stwierdzenie: „Wielka jest odpowiedzialność nasza za tych, których budujemy lub gorszymy samym sobą”.

„Jednym z zasadniczych rysów psychicznych człowieka jest pragnienie współuczestnictwa i zdolności uczestniczenia w losach ludzkości i człowieczeństwa w ogóle”. Jest to w opinii Szumana pierwotna, ludzka skłonność, polega na potraktowaniu sprawy drugiego człowieka jako nie mniej ważnej niż nasza własna. Pojmowane dobro innych jest człowieczeństwem w nas, stwierdza Szuman. Altruizm związany jest nie z rezygnacją z włas-

nego jestestwa, lecz z koordynacją z innymi. Do altruizmu zdolny jest człowiek, który posiada zdolność rozumienia innych, wczuwania się w ich przeżycia, los, identyfikowania się z nimi. Altruistycznej postawie towarzyszą takie uczucia, jak sympatia, współczucie, dobroć. Szuman pokazuje, w jak różnym stopniu mogą być one nasilone i jak funkcjonują w postępowaniu altruistycznym.

Stałymi siłami kierującymi osobowością są namiętności i entuzjazmy, podczas gdy motywy stanowią pobudki okolicznościowe i zmienne. „Namiętności i entuzjazmy odsłaniają nam trzewia osobowości i obnażają jądro jej istnienia!”. Po nich zatem można najlepiej poznać człowieka. Namiętności według Szumana wyzwalają z ciasnoty, łamią ograniczenia i zmuszają do szukania; stanowią podstawę geniuszu. „Właściwe, głębokie, istotne życie duchowe osobowości rozpoczyna się dopiero wtedy, gdy namiętności się obudzą”. Entuzjazmy natomiast to namiętności bezinteresowne; nie wymagają odwzajemnienia; służą budowaniu, tworzeniu.

Szuman wymienia takie namiętności, jak miłość (największa namiętność, najbardziej życiodajna energia), gra (daje rozkosz płynącą z ryzyka), ambicja (czynu – wydobywająca z człowieka jego możliwości, i ambicja pochwały i uznania), pożydlwość/chciwość (mająca źródło w instynkcie posiadania) oraz zawiść i nienawiść (prawie tak silne jak miłość). W kontekście takich namiętności, jak zawiść, nienawiść, Szuman zwraca uwagę na potrzebę posiadania nieprzyjaciół. To oni wskazują na nasze niedostatki i potęgują siły do walki; zmuszają do rewizji stanowiska, ale też do uświadomienia sobie swoich racji.

Człowiek rządzi swymi osobistymi poglądami, zapatrywaniami, przekonaniem; są to żywe części naszej osobowości. Każdy na drodze rozwojowej, błądząc i myląc się, dochodzi do poglądów, na jakie go stać: „Jesteśmy jako osobowość i charakter, zbudowani nie w mniejszej mierze z poglądów i przekonań, jak nasze ciało z komórek”.

A najważniejsze są poglądy dotyczące sensu istnienia we wszechbycie, religia. „Jesteśmy tym, w co wierzymy, a wierzymy w to, co

zglebić i do czego się wznieść potrafiliśmy”. Poglądy i przekonania określają odrębność psychiczną każdej jednostki. Dotyczą tego, co nierozstrzygnięte, a więc zagadnień światopoglądowych.

Część czwarta książki zatytułowana *Charakter człowieka* poświęcona jest rozważaniom na ten temat. Szuman pisze o charakterze moralnym, który jest istotą człowieczeństwa i powinnością człowieka. Wartość charakteru jest wartością etyczną. Jest to wartość wypracowana, zdobyta z trudem w walce z sobą. Wykształcenie pewnego, wypróbowanego i wartościowego charakteru stanowi dopełnienie osobowości. Charakter polega na przewyciężeniu własnej słabości, egotyzmów i namiętności.

Człowiek chce być zadowolony z siebie. Nie byłby jednak istotą niezwykłą, gdyby od urodzenia do śmierci nie walczył z ograniczeniami i trudnościami stawianymi się tym, czym pragnie, a więc czymś więcej, niż jest. Zdaniem Szumana należy widzieć ograniczenia jako warunek uszlachetniania się osobowości, osiągania cnoty.

Szuman przedstawia pozytywne i negatywne postawy wobec życia. Postawy negatywne to: oportunizm, cynizm i rozpacz, przeciwstawne zaś im postawy pozytywne to: humor (dobre samopoczucie mimo świadomości ludzkiego ograniczenia), entuzjazm (zachwyt, serdeczne oddanie sprawie życia) i wiara (w życie).

Wiele uwagi poświęca Szuman zagadnieniu woli. Warto zauważyć, że po długim okresie, w którym tematyka woli nie była podejmowana przez psychologów, na początku XXI wieku znalazła zainteresowanych badaczy (np. Baumeister, Tierney, 2013; Bremer, 2013). Szuman wyróżnia trzy stopnie wolicjonalności: (1) wrodzona, nieświadoma wolicjonalna energia, przejawiająca się w sile dążenia i chcenia, (2) świadoma wola, którą cechuje intencjonalna nieustępliwość, wytrzymałość, nieugiętość, hart, (3) dobra wola, czyli wola etyczna, która daje człowiekowi wolność. Osobowość uczy się wysiłku woli w czynach.

Z ogromnym zaangażowaniem autor rozważa kwestię relacji między osobowością,

charakterem a społeczeństwem. Rozwój osobowości może dokonywać się jedynie w środowisku społecznym. Z tego względu nie można inaczej zrozumieć osobowości człowieka ani też przedstawić jej rozwoju, jak uczynić to na tle życia człowieka w społeczeństwie. Państwo ma za zadanie stwarzać warunki do życia ludzi, ma wychowywać obywateli, ale często nie spełnia tych zadań. „Złe rządy nie tylko czynią zło, ale uczą złego” – pisze Szuman. Obwinia rządy i państwa za uczenie podwójnej moralności. „W złym i formalnym ustroju nie istnieją odpowiedzialni” – zauważa. Wykształcone cechy, pozytywne ze społecznego punktu widzenia, nazywa z kolei cnotami obywatelskimi. Należą do nich: pracowitość (ale nie nadmierna i mechaniczna), współżycie i poszanowanie prawa, ofiarność i poświęcenie oraz miłość kraju. Złe rządy wychowują w swych obywatelach cnoty fałszywe, niezgodne z prawdziwą moralnością.

Szczególną uwagę zwraca na cnotę współżycia i poszanowania prawa. Współżycie ludzi opiera się na ładzie społecznym, do czego prowadzi ustrój prawny. Zauważa jednak, że współżycie związane jest z uczuciami; to dzięki uczuciom, a nie przepisom prawnym, współczujemy innym. Państwo wymaga od obywateli podporządkowania się prawom, prawomyślności i prawowierności. Natomiast religia apeluje do sumienia jednostek, odwołuje się do życzliwości, miłości, ofiarności, dobroci; apeluje do ich poczucia prawości. Według Szumana państwo powinno wymagać posłuszeństwa wobec etyki, a wtórnie żądać posłuszeństwa dla swych praw. Analizując relację państwo–obywatel, uczony pokazuje, że rozwijać się może tylko takie państwo, w którym jednostki mają poczucie autonomii. Człowiekowi nie można zabierać tego, co w nim moralne: „nie można być posłusznym państwu czy komukolwiek przeciw własnemu sumieniu”.

Jednostka jest i musi być zależna od społeczeństwa. Ważne, by wymagania społeczeństwa wobec jednostek były pozytywne dla ich rozwoju. Najważniejsze jest stwarzanie odpowiednich ram autonomii, w których mógłby kształtować się charakter człowieka. Waż-

ne, zdaniem Szumana, są granice przewagi państwa nad autonomią jednostki. Ustrój ma stwarzać takie warunki do rozwoju, „aby każdy mógł powiedzieć o sobie, że jest *self made man*”, pozostawić każdego w granicach jego zaradności, a jednocześnie sprawić, by każdy brał udział w życiu społeczeństwa, nie pozostawał w swojej *splendid isolation*.

Szczególnie istotne dla rozwoju jednostek jest pozostawienie im odpowiedzialności. „Nie można ludzi pozbawić odpowiedzialności wewnętrznej, personalnej, charakterologicznej, a czynić ich tylko formalnie wobec woli i ustaw ogółu odpowiedzialnymi”. Do tego prowadzi droga przez ścieranie się poglądów, wzajemną krytykę w społeczeństwie, bo tylko tak, w opinii Szumana, mogą powstawać krytyczne umysły.

Państwo ma być „najwyższym etycznym i ludzkim celem podporządkowanym organizmem, który wychowuje charaktery”, jednostka zaś ma stawiać się sobą, „osobowością, charakterem, istotą w pełni ludzką i dobrą, człowiekiem za zrealizowanie sensu i powołania siebie (...) odpowiedzialnym”.

Szuman rozważa kwestię, kto powinien sprawować rządy, i stwierdza: „Społeczeństwem rządzić powinni jego najlepsi ludzie, jego elita”. Ludzie ci powinni nie tylko być fachowcami, lecz posiadać osobiste kwalifikacje, czyli charakter, to znaczy „być podporządkowanym rozumem, uczuciem, wolą i czynem prawdzie etycznej”. Elitę powinno się oceniać według tego, ile ciężaru państwa sprawnie potrafi unieść, a nie według jej przewagi nad społeczeństwem. Rządy należy oddać w ręce ludzi najbliższych prawdzie, etycznie dojrzałych, czyli, jak radził Platon, filozofom. Szuman analizuje, jakie typy ludzi dążą do sprawowania władzy, i jaki wpływ ma wpływ na sprawujących ją. Zauważa, że polityk jakby umyślnie odczłowiecza się, pozostawiając moralność innym.

Zwracał uwagę na współżycie narodów, które musi być oparte na międzynarodowej umowie osadzonej na prawie ponadnarodowym, które byłoby podporządkowane etyce, powszechnemu sumieniu, które dbałoby o dobro każdego człowieka jako jednostki ludz-

kiej. Uważał, że organizacja, gospodarka i etyka nie są jeszcze dostatecznie do tego dojrzałe. Narody nie są traktowane jako indywidualności; ludzkość nic nie zyska ani na wytępieniu różnic narodowych, rasowych, regionalnych, społecznych, ani też na faworyzowaniu narodów licznie silnych i terytorialnie wielkich. „Elita każdego społeczeństwa musi sama dojść do największego, w środowisku swego narodu możliwego, pogłębienia i udoskonalenia osobowego”.

Uważam, że spostrzeżenia Szumana w tym zakresie odnoszą się także do rządów i elit krajów XXI wieku, do zagadnienia współistnienia różnych narodów w zjednoczonej Europie.

Część czwartą kończy rozdział zatytułowany *Ostateczne cele rozwoju człowieka jako osobowości i charakteru*. Szuman rozważa w tym miejscu główne osobotwórcze funkcje i zadania indywidualnego istnienia. Celem istnienia jednostki jest stać się osobowością szczęśliwą (zgłębić treść świata i przeniknąć jego piękno) oraz szczęśliwym charakterem (służyć dobru w świecie). Jego zdaniem każdy człowiek chce być istotą szczęśliwą, ale dla każdego człowieka szczęście jest czymś innym. Różnorodne postacie szczęścia autor roztrąca przed czytelnikiem i ujmuje w metaforycznej syntezie trzech ramion duchowych: wiary, nadziei i miłości. Szczęście naprawdę opiera się na marzycielstwie ludzkiej jaźni. Człowiek, zdaniem myśliciela, prawdziwie żyje marzeniami niż rzeczywistością.

„Życie znaczy tyle, co przeżywać widowisko świata”. Człowiek bierze udział w tym widowisku: „Żyjemy wieloma bytami, stojąc na scenie życia i znajdując się równocześnie na

widowni i przed nią”. Udział w tym widowisku kształtuje człowieka, rozwija takie cechy, jak odporność, wytrwałość, twardość, niezłomność. Przywołane rozważania Szumana przywodzą na myśl przełomową dla socjologii pracę Ervinga Goffmana *The presentation of self in everyday life* z 1959 roku. Zaprezentowany przez Goffmana model teoretyczny służył opisaniu zdarzeń, w których jednostki współprzeżywają, w których budują się ich doświadczenia, buduje się ich Ja w powiązaniu z Ja innych. Takie interakcjonistyczne podejście do zrozumienia człowieka proponował w psychologii o wiele wcześniej Szuman.

Rozważania zawarte w części piątej zatytułowanej *Dynamika i struktura osobowości i charakteru* dotyczą dynamiki i struktury osobowości i charakteru. Ta część jest krótka i robi wrażenie niedokończonej. Szuman przedstawia w niej swoje przemyślenia na temat zmienności i stałości osobowości w kontekście czasu. Każdy człowiek żyje w czasie historycznym świata oraz w czasie osobistej historii, co znajduje wyraz w świadomości przeżywanego czasu, czyli mijania chwil (czas przeszły), wyłaniającej się teraźniejszości oraz czasu nadchodzącego (czas przyszły).

Lektura książki Stefana Szumana wprowadza czytelnika w rozważania nad ważnymi problemami osobowymi i społecznymi człowieka. Sposób prezentowania tych problemów zachęca do dyskursu z autorem, do uświadczenia sobie i wyrażenia własnych przekonań w tym zakresie. Skłania także do popatrzenia na współczesne osiągnięcia psychologii z perspektywy połowy XX wieku i odkrycia wielkości i wartości zmian, jakie się dokonały.

BIBLIOGRAFIA

- Baumeister R.F., Tierney J. (2013), *Sila woli. Odkryjmy na nowo to, co w człowieku najpotężniejsze*. Poznań: Wydawnictwo Media Rodzina.
- Beaugrande de R.A., Dressler W. (1990), *Wstęp do lingwistyki tekstu*. Warszawa: PWN.
- Bremer J. (2013), *Czy wolna wola jest wolna? Kompatybilizm na tle badań interdyscyplinarnych*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Byczewska-Konieczny K., Kielar-Turska M. (2011), Funkcje zarządzające u osób w wieku senioralnym o różnym poziomie potrzeb edukacyjnych. *Psychologia Rozwojowa*, 16 (1), 85–98.
- Cattell R.B. (1963), Theory of fluid and crystallized intelligence. A critical experiment. *Journal of Educational Psychology*, 54, 1–22.

- Delsol Ch. (2003), *Esej o człowieku późnej nowoczesności*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Goffman E. (1959/1981), *The presentation of self in everyday life / Człowiek w teatrze życia*. Warszawa PIW.
- Gilbert S.J., Burgess P.W. (2008), Executive functions. *Current Biology*, 18, (3), 110–114.
- Hall E. (1984), *Poza kulturą*. Warszawa: PWN.
- Heinrich W. (1933), Note sur les réactions des capillaires pendant l'excitation de centres visuels de l'écorce cérébrale. *Bulletin de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Serie B*.
- Hughes C. (2011), Changes and challenges in 20 years of research into the development of executive functions. *Infant and Child Development*, 20 (3), 251–271.
- Jodzio K., (2008), *Neuropsychologia intencjonalnego działania. Koncepcje funkcji wykonawczych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Putko A. (2008), *Dziecięta teoria umysłu w fazie jawnej i utajonej a funkcje wykonawcze*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Cytowane prace Stefana Szumana w porządku chronologicznym

- Szuman S. (1927), *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*. Warszawa: Książnica Atlas. Wyd. 2 (1990), Warszawa: WSiP.
- Szuman S. (1930), Analiza formalna i psychologiczna widzeń meskalinowych. *Kwartalnik Psychologiczny*, 2, 107–132.
- Szuman. S. (1931), O aktach i czynnościach myślenia i ich stosunku do inteligencji. *Kwartalnik Filozoficzny*, T. IX, z. 1, 1–36.
- Szuman S. (1932), Geneza przedmiotu, *Kwartalnik Psychologiczny*, T. III, nr 3–4, 368–394; oraz [w:] S. Szuman (1985), *Dzieła wybrane*. T. 1, *Studia nad rozwojem psychicznym dziecka*. 20–42. Warszawa: WSiP.
- Szuman S. (1932), Badania nad wzruszeniem egzaminowym i jego wpływem na sprawność umysłową w czasie egzaminu. *Polskie Archiwum Psychologii*, T. V, nr 4, 377–397.
- Szuman S. (1933), Psychologia młodzieńczego idealizmu [w:] S. Szuman, J. Pieter, H. Weryński (red.), *Psychologia światopoglądu młodzieży*. Kraków: Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego.
- Szuman S., Skowron S. (1934), *Organizm a życie psychiczne*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szuman S. (1938), *Rozwój myślenia u dzieci w wieku szkolnym*, Lwów–Warszawa: Książnica Atlas.
- Szuman S. (1955), *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka*. Wrocław: Ossolineum.
- Szuman S. (1956), Aktywność własna jako czynnik rozwoju dziecka w okresie lat 7–14. *Nowa Szkoła*, 6, 564–571.
- Szuman S. (1961), *O uwadze. Aktywizowanie i kształtowanie uwagi uczniów na lekcjach w szkole*. Warszawa: PZWS.
- Szuman S. (1969), *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa: PZWS.
- Szuman S. (2008), *Wybór pism estetycznych*. Kraków: Universitas.